УДК 808.3-55.01:800.2/24

ДЕРИВАТИ З КОНФІКСОМ БЕЗ-…-НИК В ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Іншакова І.О., к. філол. н., доцент

Криворізький державний педагогічний університет

Щодо питання походження дериватів з префіксом *без-* існують різні погляди. С.П. Обнорський зазначає, що цей тип сполучень утворився в "старшій стадії на грунті всіх слов'янських мов". Всім слов'янським мовам притаманний тип похідних з *без-*. Про це свідчить і фактична наявність відомого комплексу утворень з *без-*, крім літературної мови, також у діалектах.

Сполучення з *без-* спершу охоплювали лише іменні (ад'єктивні) утворення. Іменники з *без-* у переважній більшості є похідними від сполучень прикметників з *без-*. Аналізуючи деривати російської мови, автор робить висновок: більшість сполучень з *без-* у російській мові болгарського чи старого книжного походження в широкому розумінні зобов'язана в кінцевому підсумку грецькій мові. Але тип сполучень з *без-* був відомим, на думку С.П. Обнорського, і власне російській мові. Такими були прикметники безсуфіксального типу, які представляли за значенням ад'єктивацію прийменника *без* і родового відмінка іменника (конкретного).

Дослідник розчленовує в загальній історії похідних з *без-* а) старший їх різновид – деривати, отримані на грунті сполучень прийменника *без* і родового відмінка іменника, б) пізніший тип похідних з *без-* як префікса вихідної форми іменника або прикметника. Перший тип дериватів органічного російського походження (він відомий і в інших слов'янських мовах), другий, отримавши поширеність у сучасній російській мові, зобов'язаний старому болгарському впливу на російську мову (у самій болгарській мові в цій рисі дався вплив в свою чергу грецької мови) [1, 205-206].

В іншому плані розв'язує питання походження утворнень з *без-* С.Х. Чекменьова. На думку дослідниці, утворення з *без-* характерні своїм вживанням для церковних (частіше перекладних з давньогрецької) пам'яток писемності. Їх формування могло йти двома тісними шляхами, які переплітались: а) калькуванням давньогрецьких утворень, б) суфіксацією відповідної прийменниково-відмінкової форми. Останній шлях був широко відомий для багатьох словотвірних типів XI-XIII ст.

Калькування, вважає С.Х. Чекменьова, йшло з використанням власного словотвірного матеріалу, тобто морфем, які часто використовувались у розглядуваній мові. Причому давні перекладачі не сліпо слідували лексичним зразкам оригіналу, а спиралися на реальні відношення словотворення (часто двом і більше грецьким словам, які дещо відрізняються структурою, у перекладі відповідає одне слово, і навпаки).

Не завжди, на думку дослідниці, можна стверджувати, що дане слово – калька, навіть якщо є грецький відповідник: воно могло виникнути й за аналогією з іншими кальками, і за аналогією з утвореннями, що сформувалися шляхом суфіксації відповідних прийменниково-відмінкових форм. Кальковане слово нічим не відрізнялося від власного, тому починало підлягати тим же мовним законам, встановлювати такі ж словотвірні зв'язки. Останні відображались у співвіднесеності з прийменниково-відмінковими формами. На користь цієї співвіднесеності говорить і широкий вжиток прийменниково-відмінкових форм у мові XI-XIII ст., їх постійне вживання в функціях іменників, прикметників, прислівників, їх близький семантичний зв'язок з утвореннями з *без-* [2, 28-29].

Мовний матеріал XI-XIII ст. – початковий етап, яким йшло становлення й розвиток словотворчої конфіксальної морфеми *без-…-ник*. Аналіз похідних вказує на найбільшу схильність утворень типу *безвѣрникъ* встановлювати словотвірні зв'язки з прийменниково-відмінковими формами (типу *безъ вѣри*) і можливість розгляду їх як суфіксально оформлених.

Такі слова рано встановлюють співвіднесеність і з прикметниками типу *невѣрний,* характеризуючись своєрідною кореляцією. Співвіднесеність з прикметниками в напрямку до сучасності укріплюється й стає для багатьох слів єдино можливою або найбільш характерною.

Проте картина словотвірних зв'язків ускладнюється розвитком ще однієї співвіднесеності безпосередньо з іменниками у формі називного відмінка (*безбожник – бог*). Це пов'язано зі зміною відношень між розгляданими утвореннями й прийменниково-відмінковими формами типу *без бога*. Сполучення з прийменником *без* були поширені в пам'ятках церковної писемності, і тому природно, що утворення типу *безбожник*, поширюючись у загальнонародній літературній і розмовній мові, втрачають зв'язок з відповідними прийменниково-відмінковими формами. Це викликало й семантичні зміни, в результаті яких утворення типу *безбожник* втрачають співвіднесенність з прийменниково-іменниковими формами

й встановлюють співвіднесеність безпосередньо з іменниками (*безбожник* втрачає семантичний зв'язок з *без бога* при встановленні значення "заперечення бога").

Співвіднесеність безпосередньо з іменниками в називному відмінку веде до перерозподілу мофемного матеріалу: до твірної основи відноситься вже не сукупність прийменника й основи іменника, а лише основа іменника, *без-* разом з *–ник* складають єдину конфіксальну морфему (*без-…-ник*), що починає вичленовуватись в утвореннях даного типу й служити для виникнення нових слів за аналогією.

Утворення з *без-…-ник* в основному представлені пам'ятками книжно-слов'янського типу мови. Слід взяти до уваги й перевагу церковно-книжних текстів у загальній кількості пам'яток XI-XIII ст.

У результаті міжмовних контактів до XIII ст. староукраїнська мова засвоїла певну кількість лексем з інших мов. Найпомітнішими є запозичення зі старослов'янської мови, яка поруч із староукраїнською мовою XI-XIII ст. була літературною мовою Київської Русі.

Це безпосередньо стосувалось і конфіксальних структур з *без-…-ник*. Р.Ю. Цейтлін вважає старослов'янізмами такі деривати: *беззаконьникъ* "той, хто порушує закон, звичай, правила поведінки (встановлені або освячені богом)", *съ бєзаконникома причьтєн быс, то како юже безградьникы ли ѧ наречемъ, или градьники вьсєѧ вьсєлєныѧ* "той, хто не має батьківщини, свого міста"; *бєзмьздьникь* "той, хто відрізняється безкорисливістю, не вимагає плати за свою працю. Постійне найменування святих, що прославились безкорисливістю в наданні лікарняної та іншої допомоги". Іменник *мьздьникъ* у церковнослов'янських пам'ятках він позначає "найманий робітник". Слово *бесребрьникъ*, грецька калька, очевидно, з'явилось пізніше: *ѡ о(каа)ны безоумьниче, да придєтъ бестоудьници прикємлѧ и жрътвѫ* "той, хто не знає сорому"; *к'дє главы подъклонити … странна бесхрамника* "той, хто не має притулку, даху над головою" [3, 70-71].

Як показало дослідження пам'яток мови староукраїнського періоду, виділення конфіксальних морфем у розглядуваних утвореннях залишилось на рівні омонімії словотвірної форми, тобто маючи подвійну і потрійну співвіднесеність, ці похідні могли трактуватись і як суфіксальні, і як конфіксальні. Наприклад, іменник *бєзьзаконникъ*, крім співвіднесеності з генетичною основою – прийменниково-відмінковою формою *безъ закону*, міг мотивуватись безпосередньо іменем у називному відмінку *законъ* або прикметником *безъзаконныи*.

Все багатоманіття словотвірних зв'язків у подібних утвореннях слід представляти діалектично: в деяких похідних у напрямку до сучасності посилений зв'язок з прикметниками на *без-…-ний*, в інших – з іменниками, в третіх можлива подвійна й потрійна співвіднесеність. Багатство словотвірних зв'язків, омонімія словотвірної форми – все це яскраво відображає ті умови, в яких розвивається й існує конфіксація в утвореннях даного типу.

За допомогою морфеми *без-…-ник* у староукраїнській мові творилися виключно найменування осіб з такими лексико-словотвірними значеннями:

а) назви осіб, у яких заперечується характерна зовнішня чи внутрішня ознака, поведінка тощо: горе *безаконьникоу, къ соуди бо ѧроу и правьди// воумоу при(е)ть* /1076 СДЯ I 120/ "людина, яка не належить до християн, порушує догмати християнства, закони церковної або світської влади, грішник"; *оуже не идолослужителе зовемсѧ. Христианине и еще безнадежници но оуповающе в жизнь вѣчную* (XI/ XIV-XV СДЯ I 130) "той, хто не має надії"; *да съхранить мѧ … млтвами прprка … и всѣхь прр//къ и праведникъ …// ююю и всѣхъ стыхъ безъмѣздьникъ* (1289 ЛІ 845) "безсрібник, безкорислива людина"; *два же бестудника нападоста на Захарию и убиста и посрѣдѣ цьркъви* (XI/ XVI ИФ 533) "той, хто не має сорому" (у староукраїнській мові був іменник "студь" (при наявності дієслова "стыдети"), яке пізніше, в процесі розвитку дієслівно-іменних відношень, замінюється утворенням *стид* "сором"; *воеваша оканніи безвѣрники Гогуличи Великую Пермь* (Ср III 9) "невірник, безбожник". Деякі похідні утворюють синонімічні пари: *безвѣрникъ – безбожникъ* (XIII-XIV СДЯ I 109); *безьмьздьникъ - безсребрьникъ*(XIII СДЯ I 139);

б) найменування осіб за відсутністю того, що названо мотивуючим словом: *и оттуда же шед въ Фрису, и много июдеи ту остави безоружникъ, а оружникы поем 9000* (XI/ XVI ИФ 190) "неозброєниа людина"; *аште нѣціи. Ни еретици. Ни бесприобьштьници боудоуть. ни преже обличени* (XII СДЯ I 136) "той, хто відлучений, не має причастя"; *сихъ же ѥдино избавление бѣжати ѿ всего мира…// … и быти безградникоу бездомкоу* (1284 СДЯ I 114) "той, хто не має батьківщини, свого міста"; *и быти безградникоу … нестѧжателю имоушю житиѧ. безъизмѣникоу. несъбесѣдникоу* (XIV СДЯ I 124) "бідняк" (з таким же значенням зафіксовано дещо пізніше *безимѣньникь* (XIV СДЯ I 124) "той, хто не має имѣния /тобто майна/"); *подобаѥть … црквными ѥпитемиѩми, бещиньника наказати* (1296 СДЯ I 149) "той, хто порушує порядок"; *стого. iѡ. безмолебника* (в іншому списку *безмолъвника*) (1296 СДЯ I

126) “той, хто не мовить, не говорить, мовчазний, безмовник, мовчан”; *Неронъ же ѩко безгодословникы и лъжесловникы ѡбою абы҆ѥ бе-щьсти напрасно ѿ лица своѥго изгна* (XIII/ XIV СДЯ I 114) “той, хто говорить невчасно, не до речі”.

Думається, що викладений вище матеріал переконливо доводить наявність конфіксальних утворень з *без-...-ник* у староукраїнській мові й спростовує твердження М.Т. Чемерисова про відсутність подібних утворень лише через те, що вони не зафіксовані в словнику І.І. Срезневского [4, 99] (до речі, у названому словнику виявлені деривати *безвѣрникъ*, *безаконьникъ*).

У середньоукраїнській мові, як і в мові староукраїнській, функціонували моделі, що входили до структур “прикметник – іменник”, “дієслово – іменник”, “ іменник – іменник”. Їх полімотивованість спричиняє, як і раніше, до вагання багатьох авторів у словотвірній інтерпретації тих чи інших похідних. Дослідники, що розглядають словотвір як науку про мономотивованість, віддають перевагу відприкметниковому типу творення, якщо в мові певного періоду фіксується прикметник, який можна вважати твірним. Інші науковці, розглядаючи такі іменники, вважають утвореними їх від будь-якої частини мови: іменника, прикметника, дієслова, якщо останні фіксуються в пам’ятках досліджуваного періоду.

Середньоукраїнська мова зберегла лексико-словотвірні типи дериватів з *без-...-ник*, хоча деякі слова виходять з ужитку (*безгодословникъ*, *безградникъ*, *бесприобьщьникъ*) і надалі не засвідчені пам’ятками. Основу цього типу становили успадковані з мови попереднього періоду іменники *безбожникъ*, *беззаконьникъ безстудникъ*, *безмолвникъ*, *безвѣрникъ* тощо, за зразком яких у середньоукраїнській мові з’являються у невеликій кількості новотвори. Значення деяких раніше вживаних похідних переосмислюється: *безмезникъ* (XIV- XV ССУМ I 90) “титул деяких святих; той, хто не бере плати (мзди) за свою роботу”.

Новоутворення XVI-XVIII століть теж співвідносні з прикметниками або відповідними прийменниково-відмінковими формами іменників, непохідними іменниками в називному відмінку. В основному це назви осіб, у яких заперечується характерна зовнішня чи внутріншя ознака, поведінка тощо, відбита в основі. Наприклад: *подданыє наши ... того истого ...Желеха за безецнича маючи ... в дому своємъ не переховували* (1565 Тимч I 70) “безчесна людина”, утворене з прикметника *bez* “без” і основи *ct* (<*-čъst-*) “честь” (ЕСУМ I 162); *албо мовте радшей, яко некоторые безумники ваши* (1598 Тимч I 79) “нерозумна людина”; *самъ ся на земли яко бездолникъ гуляешь* (XVII Тимч I 69) “людина без долі”; *беззаконникъ, злосникъ, нецнота ... безправник* (77) “людина, яка чинить безправно”; *онъ (іюда) безрозумникъ забылъ того (хлѣба)* (78)) “людина без розуму”; *бездушникъ есть и вашъ отецъ* (XVIII Тимч I 69) “людина, яка не має духу, безбожник”; *о том, как безділнику Тимущце, яко о річах потребних і віре нашой славной пожитечних, твоѥму царскому величеству оповідит ...* (1650 ВУР II 464) “той, хто не працює, не хоче, не любить працювати, нероба, ледар”.

Кілька похідних позначали назви осіб за соціальним станом: *бездомникъ* (XVI-п.пол. XVII ІКІС); *безбѣдникъ: не сыи въ бѣдахъ* (1653 Тимч I 66) “той, хто не зазнавав біди, що не в біді”.

У сучасній українській мові фіксується ряд нових дериватів цього типу, які можуть мотивуватись непохідним іменником, прийменниково-відмінковою формою або прикметником. Наприклад: *бездітник* (Ж I 17), (Гр I 39), (РУС Крим 1924 15), (УР 1926 26), (О I 47) “бездітна людина, подружжя без дітей”; *безхатник* (Ж I 221), (Гр I 47), (РУС Крим 1924 15), (УР 1926 32) “людина, що не має хати”; *безрідник* (Гр I 45), (РУС Крим 1924 17), (УР 1926 30), (СУМ I 144) “безрідна людина, хто не пам’ятає родини”.

Мовний матеріал дозволяє констатувати, що більшість розгляданих лексико-словотвірних груп набула подальшого розвитку.

Лексико-словотвірна група найменування осіб за характерною зовнішньою, внутрішньою ознакою, поведінкою тощо представлена в переважній більшості іменниками, успадкованими зі староукраїнської та середньоукраїнської мов. Наприклад: *безстидник*, *безвірник*, *безсрібник*, *бездільник*, *безбожник*, *беззаконник*, *бездольник* та ін. Цілий ряд новоутворень свідчить про зростаючу продуктивність цього типу: *безпутник* (УмСп I 213), (УРС 1953 I 50), (СУМ I 143), (ЕСУМ I 163) “безпутна людина, розпутник, гультяй”; *безчесник* (Ж I 23), *безглуздник* (17); *безталанник* (Гр I 46), (УР 1926 31), (СУМ I 149) “безталання, нещасна людина”; *безсумлінник* (Гр I 46) “безсумлінна людина”; *безскоромник* (45), (УРС 1953 I 53) “людина, що суворо дотримується постів, іронічне пісник”; *безлюдник* (Гр I 42), (УР 1926 28) “відлюдник”; *безносик* (РУС Крим 1924 16) “безносий”; безпритульник (СУМ I 142) “безпритульна, бездоглядна дитина”.

Кількісне збільшення назв цієї групи відбувалось не лише внаслідок залучення нових твірних основ, а й за рахунок наповнення старих структур новим змістом: *безбожник* (УРС 29) застаріле лайливе, *безбожник* (СУМ I 120) “про безсовісну, погану людину, *безвірник*”. Деякі давні утворення мають

варіанти: *безсрібник*, *безсріблянник*, *безсребренник* (УмСп 25). Ряд дериватів утворюють синонімічні ряди. Наприклад: *безталанник*, *бездольник*, *безщасник* (РУС Крим 1924 43).

Група найменувань осіб за соціальним станом, які позначають відсутність того, що названо мотивуючим словом, налічує небагато дериватів: *безхатник* (Гр І 471); *бездомівник* (Ж І 17), (ЕСУМ ІІ 91) “людина, що не має й грунту, на якому стоїть дім, хата”; *бездомник* (РУС Крим 1924 15), (СУМ І 126), (ЕСУМ ІІ 91) “одинока людина, бурлака”; *безземельник* (Гр І 40) “той, хто не має землі для господарювання”.

Виявлений цілий ряд синонімічних утворень зі значенням “безсоромник”: *безличник* (УмСп 25), (Ж І 18), (Гр І 41), (СУМ І 133) (мабуть, від *лик*, лице – обличчя); *безвстидник* (Ж І 17), *безстидник* (УР 1926 31), (УРС 33); *безчельник* (СУМ І 153); *безчільник* (ДзПА 181) “нахабник, зухвала, безцеремонна людина”; *безсоромник* (СУМ І 147) ”людина, що не має сорому, порушує правила пристойності, *безстидник*”; *бизувстедник* (Корзонюк 72) рідко “людина без сорому”.

Інші найменування: *безногавичник* (Ж І 23); *безбілетник* (УРС 1953 І 39) розмовне; *безвідривник* (40).

Назви з конфіксом *без-…-ник* можуть поповнювати арсенал особових власних імен українців: *Беззубик* (Редько 43) “прізвище”, *Безхлібник* (43) “прізвище”, *Безспортошник* (Демчук 112) “глузлива кличка” (мабуть, від портки).

У сучасній українській мові сформувалася група іменників назв осіб. Це назви рослин, у яких заперечується ознака, виражена твірною основою: *без’язичник* (Рогович 130), (УмСп І 285), (Ж І 23), (Гр І 48), (МельнРос 188) “тихе зілля, заспокійливе, не буде лайки”; *безсмертник* (133), (СБН 175) (рослини, засихаючи, надовго зберігають вигляд свіжих квітів); *безвершник* (175) “талабан польовий”; *безвременник* (175) “пізньоцвіт осінній”; *безколінник* (175); *безостріжник* (175); *безслинник* (МельнРос 166), (Смик 12) ”паслін чорний” (результат видозміни деетимологізованих форм *паслін* /*паслин*/, зближених з основою іменника *слина*); *безщитник* (СДБ 49) “рід папоротей з родини багатоніжкових”; *безлистник* (Смик 12) “агалик – трава гірська”.

До найменувань неосіб належить іменник *безконечник* (*безконешник*) (Ж І 18), (Гр І 41) з рядом омонімічних значень: “вид візерунка на писанці – спіраль”, “писанка з таким візерунком”, “писати безконечником: а) розмальовувати писанку візерунком у вигляді спіралі, б) писати безкінечно”. Цей дериват виявлений ще з кількома значеннями: *безконечник* (Яв 21) “рід вишивки”; *безконечник* (УР 1926 28) “1. Узор спіраллю чи меандром. 2. Безкінечна казка, пісня”. Ще один виявлений дериват-неособа *безводник* (УР 1926 28) “ангідрит”.

Слід зауважити, що частина похідних з конфіксом *без-…-ник* у сучасній українській мові обмежена у вживанні. Із виявлених 22 дериватів у сучасній українській мові – 13 мають спеціальні позначки: *заст*., *дорев*., *розм*., *рідко*, *діал*.

ЛІТЕРАТУРА

1. Обнорский С.П. Префикс *без-* в русском языке// Обнорский С.П. Избранные работы по русскому языку. – М.: Учпедгиз, 1960. – С. 195-206.
2. Чекменева С.Х. Образования на без-…-ие в древнерусском языке// Вопросы теории и истории русского словообразования. – Казань: Изд-во Казанского университета, 1972 – С. 28-30.
3. Цейтлин Р.М. Лексика старославянского языка. – М.: Наука, 1977. – 336 с.
4. Чемерисов М.Т. Префіксально-суфіксальний спосіб творення іменників та прикметників за пам’ятками XVI-п.п. XVII ст.// Питання словотвору східнослов’янських мов. – К.: Наукова думка, 1969. – С. 99-100.

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ ДЖЕРЕЛ

ВУР - Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы в 3-х томах. – М.: Изд-во АН СССР, 1954.

Гр - *Грінченко Б.* Словарь української мови. Зібрала редакція журналу "Киевская старина"/ Упорядкував з дод. власного матеріалу Б.Грінченко. – К., 1907-1909. – Т. I-IV.

ДзПА - Дзендзелівський Й.С. Програма для збирання лексики говірок Нижнього Подністров’я// Лексикографічний бюлетень. Вип. VI. – К.: Наукова думка, 1958. – С. 36-54.

ЕСУМ - Етимологічний словник української мови: У 7 т. – К.: Наукова думка, 1982-1989. – Т. 1-3.

Ж - Желехівский Є. Малорусько-німецький словар.- Львів, 1886. - Т.1-2. - 1117 с.

ІКІС -Індекс картотеки історичного словника XVI- п. пол. XVII ст. Зберігається в інституті українознавства ім. І. Крип’якевича НАН України у Львові.

ИФ - *Мещерский Н.А*. История иудейской войны Иосифа Флавия в древнерусском переводе. – М.: Изд-во АН СССР, 1958. – 578 с.

Корзонюк – Корзонюк М.М. Матеріали до словника західноволинських говірок// Українська діалектна лексика. – К.: Наукова думка, 1987. – С. 62-267.

ЛЛ -Полное собрание русских летописей. Т. 1. Лаврентиевская летопись и Суздальская по академическому списку. – М.: Изд-во восточной литературы, 1962. – 488 с.

МельнРос - Мельник М. Українська номенклатура висших рослин. – Львів, 1922. – 356 с.

О - Онишкевич М.Й. Словник бойківських говірок. – К.: Наукова думка, 1984. – Ч. I-II.

Редько - РедькоЮ.К. Довідник українських прізвищ. – К.: Наукова думка, 1969. – 255 с.

РусКрим - Російсько-український словник. Гол. ред. А. Кримський. Т. I. – К.: Держвидав України, 1924.

СБН - Словник ботанічної номенклатури (проєкт). – К.: Держвидав України, 1928. – 313 с.

СДБ - Словник-довідник з ботаніки/ За ред. І.П. Білоконя і О.Л. Липи. – К.: Радянська школа, 1965. – 588с.

СДЯ - Словарь древнерусского языка /XI-XIV вв./ - М.: Русский язык, 1989-1991. – Т. 1-4.

Смик - Смик Г.К. Корисні та рідкісні рослини України. Словник-довідник народних назв. – К.: Українська Радянська Енциклопедія імені М.П. Бажана, 1991. – 416 с.

Ср - Срезневский И.И. Материалы для словаря древнерусского языка. – Спб., 1893-1912. – Т. 1-3.

ССУМ - Словник староукраїнської мови XIV-XV ст. Т.1-2. - К.: Наукова думка, 1977-1978.

СУМ - Словник української мови. – К.: Наукова думка, 1970-1980. – Т. 1-11.

Тимч - Історичний словник українського язика/ За ред. Є. Тимченка. Т. I. – Харків-Київ: Держвидав України, 1930-1932.

УмСп - Словарь російсько-український. Т. I-II. М. Уманець і А. Спілка. – Львів, 1893.

УРС - Українсько- російський словник. - К.: УРЕ, 1977. – 944 с.

Яв - Яворницький Д. Словник української мови. – Катеринослав, 1919. – Т. I.